

ALFRED KONIECZNY

Uniwersytet Wrocławski

Organizacja gestapo na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy w latach 1939–1945

Hitlerowska tajna policja państwowa, znana powszechnie od przyjętego skrótu jej oficjalnej nazwy Geheime Staatspolizei jako gestapo, rozwinęła się bezpośrednio po przejęciu przez nazistów władzy w Niemczech w 1933 r. Według wzoru pruskiej policji politycznej ujednolicono rychło pod kierownictwem Heinricha Himmlera policje polityczne poszczególnych krajów, których szefem w następnym roku został Reinhard Heydrich. Kolejny etap rozbudowy struktur policyjnych Trzeciej Rzeszy nastąpił w 1936 r., kiedy Reichsführer SS H. Himmler został szefem całej niemieckiej policji, a szef służby bezpieczeństwa SS R. Heydrich szefem policji bezpieczeństwa z połączenia dotąd autonomicznych struktur policji politycznej (gestapo) i policji kryminalnej (kripo). Tym samym osiągnięto ściśle zespolenie poszczególnych pionów policji, a zarazem poddanie ich nadzorowi ze strony służby bezpieczeństwa SS; model ten funkcjonował do końca Trzeciej Rzeszy.

Według ustawy pruskiej z 10 lutego 1936 r., owej „konstytucji” gestapo, zadania tego pionu policji bezpieczeństwa polegały na śledzeniu i zwalczaniu wszelkich działań antypaństwowych, na zbieraniu materiałów o ważnych wydarzeniach państwowo-policyjnych i informowaniu o nich władz państwowych, a także dokonywaniu ich oceny. Do realizacji jej zadań służyły rozkazy o stosowaniu aresztu ochronnego (prewencyjnego) niepodlegające kontroli sądowej, a powodujące natychmiastowe skierowanie do obozu koncentracyjnego czy innych miejsc odosobnienia. W bieżącej działalności gestapo mogło korzystać z pomocy policji porządkowej (orpo), czyli policji ochrony i żandarmerii. Tak szerokie prerogatywy przesądziły o tym, że gestapo stało się w sposób zamierzony strukturą powszechnego terroru państwowego, dopuszczającego się licznych zbrodni naj-

pierw na obywatelach własnego państwa, a w latach II wojny światowej także na terenach okupowanych, gdzie gestapo było również wszechobecne.

Już przy aneksji Austrii w marcu 1938 r., podobnie jak przy zajęciu okręgu sudeckiego w październiku tegoż roku oraz reszty Czechosłowacji w marcu 1939 r. użyto szeregu stosunkowo niewielkich zmotoryzowanych jednostek policyjnych, złożonych z funkcjonariuszy gestapo, policji kryminalnej i służby bezpieczeństwa SS, które miały złamać spodziewany opór sił patriotycznych i przeciwników agresji, a także zabezpieczyć akta ważnych urzędów i zakłady przemysłowe. Zwłaszcza przy zajęciu Czechosłowacji sięgnięto do specjalnie przygotowanych oddziałów operacyjnych policji bezpieczeństwa, które pod jednolitym dowództwem, zawczasu rozlokowane wzdłuż granicy z Niemcami, miały posuwać się bezpośrednio za wojskiem i „przejąć analogicznie do zadań w Rzeszy zabezpieczanie politycznego życia”¹. Doświadczenia zebrane podczas zajmowania Austrii i Czechosłowacji posłużyły do przygotowania kolejnej akcji policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa SS poza granicami Rzeszy, tym razem przeciwko państwu polskiemu.

Począwszy od stycznia 1939 r. ówczesny inspektor straży granicznej na granicy polsko-niemieckiej (Grenzinspekteur Ost) SS-obersturmbannführer służby bezpieczeństwa Ernst Damzog rozpoczął przygotowania personelu przewidzianego do udziału w działaniach na terenie Polski; gdy idzie o funkcjonariuszy gestapo, wyszukiwano ich w kierowniczej placówce gestapo we Wrocławiu oraz w placówkach rejencyjnych w Opolu, Frankfurcie nad Odrą i Legnicy. W centrali służby bezpieczeństwa utworzono w maju 1939 r. referat II P dla koordynowania przygotowań poszczególnych jednostek organizacyjnych włączonych do przyszłej agresji, także do zestawienia specjalnej księgi gończej Polaków – „Sonderfahndungsbuch Polen” – przewidzianych w pierwszej kolejności do zamierzonego internowania i unieszkodliwienia. Początkowo planowano oddzielne działania policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa na ziemiach polskich, ostatecznie zdecydowano się jednak na wspólne, zintegrowane, jednolicie dowodzone i zorganizowane grupy operacyjne policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa – Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, złożone z funkcjonariuszy gestapo, policji kryminalnej i służby bezpieczeństwa².

Po zaledwie 10 dniach mobilizacji 5 grup operacyjnych było 1 września 1939 r. gotowych do wkroczenia do Polski u boku armii Wehrmachtu. Według miejsc koncentracji grupy te otrzymały początkowo pochodne im oznaczenia: „Wiedeń”, „Opole”, „Wrocław”, „Drawsko” i „Olsztyn”, które zarządzeniem szefa policji bezpieczeństwa z 2 września zmieniono na oznaczenia cyfrowe od I do V. Stosownie do porozumienia zawartego między naczelnym dowództwem hitlerowskich wojsk lądowych a szefem policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa

¹ A. Ramme, *Der Sicherheitsdienst der SS. Zu seiner Funktion im faschistischen Machtapparat und im Besatzungsregime des sogenannten Generalgouvernements Polen*, Berlin 1970, s. 98 i n.

² *Ibidem*, s. 98 i n.

w sprawie działania grup przy poszczególnych armiach uczestniczących w agresji na Polskę dokonano ich przydziału operacyjnego. I tak grupę I pod dowództwem 37-letniego SS-brigadeführera Brunona Streckenbacha przydzielono 14 armii, grupę II pod dowództwem 39-letniego kierownika placówki gestapo w Opolu SS-obersturmbannführera dra Emanuela Schaefera skierowano do pasa działania 10 armii, grupę III pod dowództwem 33-letniego kierownika placówki gestapo we Wrocławiu SS-obersturmbannführera dra Hansa Fischera do strefy działania 8 armii, grupę IV pod dowództwem 37-letniego SS-brigadeführera Lothara Beutela przydano 6 armii, a grupę V pod dowództwem 56-letniego SS-standartenführera Ernsta Damzoga, pełniącego ostatnio funkcje szefa gestapo we Frankfurcie nad Odrą i inspektora straży granicznej Wschód, skierowano do 2 armii³.

Trzy pierwsze grupy operacyjne znalazły się zatem w strefie działania Grupy Armii Południe, nacierającej na Polskę od zachodu i południa, dwie pozostałe w strefie Grupy Armii Północ.

Dla opanowania Wielkopolski zarządzeniem szefa policji bezpieczeństwa z 12 września utworzono we Frankfurcie nad Odrą dodatkową grupę operacyjną VI pod dowództwem 34-letniego SS-oberführera Ericha Naumanna. Już 3 września sformowano dla opanowania górnośląskiego okręgu przemysłowego grupę operacyjną do zadań specjalnych pod dowództwem 44-letniego SS-obergruppenführera i prezydenta policji w Gliwicach Udo von Woyrscha, w której siły policji bezpieczeństwa były dowodzone przez inspektora tejże policji w Królewcu, SS-standartenführera dra Ottona Rascha, mającego już doświadczenia w podobnych akcjach na terenie Austrii i Czechosłowacji. Wreszcie dla pacyfikacji Pomorza Zachodniego zestawiono w Gdańsku 100-osobowy samodzielny oddział operacyjny 16 pod dowództwem kierownika miejscowej placówki gestapo, 34-letniego SS-obersturmbannführera dra Rudolfa Trögera⁴.

Grupy operacyjne I–V wraz z grupą do zadań specjalnych liczyły około 2700 osób. Po utworzeniu grupy VI i oddziału 16 ich łączna liczebność wzrosła do około 3 tysięcy osób.

Zasadnicze zadania grup operacyjnych sformułowane zostały lapidarnie jako „zwalczanie wszelkich wrogich wobec Rzeszy i niemczyzny elementów na zapleczu walczących wojsk”, a także jako „polityczne oczyszczenie pola”. Zadania te realizowano w sposób brutalny, dokonując masowych aresztowań, licznych egzekucji czy ekscesów antyżydowskich, nie mówiąc już o konfiskowaniu akt instytucji i urzędów oraz różnych dóbr materialnych. Praktyczną pacyfikację wy-

³ K. Leszczyński, *Działalność Einsatzgruppen policji bezpieczeństwa na ziemiach polskich w 1939 r. w świetle dokumentów*, Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, t. XXII, Warszawa 1971, s. 10–11, 19–21.

⁴ *Ibidem*, s. 11. Por. też: A. Męclewski, *Neugarten 27. Z dziejów gdańskiego gestapo*, Warszawa 1974, s. 60 i n.; A. Konieczny, *W sprawie policyjnych grup operacyjnych Streckenbacha i von Woyrscha na Górnym Śląsku we wrześniu i październiku 1939 r.*, Studia Śląskie – Seria Nowa, t. X, Katowice 1966, s. 225 i n.; S. Nawrocki, *Policja hitlerowska w tzw. Kraju Warty w latach 1939–1945*, Poznań 1970, s. 35 i n.

znaczonych miejscowości czy rejonów oraz środowisk prowadziły poszczególne oddziały operacyjne grup (Einsatzkommando – Ekdo) przydzielone formalnie korpusom danej armii.

W grupie I utworzono cztery takie oddziały operacyjne: Ekdo 1/I pod dowództwem 31-letniego SS-sturmbannführera dra Ludwiga Hahna, przydzielone VIII korpusowi 14 armii; Ekdo 2/I pod dowództwem 34-letniego SS-sturmbannführera dra Brunona Müllera, przydzielone XVII korpusowi tejże armii; Ekdo 3/I pod dowództwem 31-letniego SS-sturmbannführera dra Alfreda Hasselberga, przydzielone XVIII korpusowi, oraz Ekdo 4/I pod dowództwem 39-letniego SS-sturmbannführera dra Carla Friedricha Brunnera, przydzielone XXII korpusowi⁵. Przez tydzień funkcjonowało jeszcze specjalne komando w Spiskiej Nowej Wsi pod dowództwem komisarza kryminalnego Schmera, złożone z funkcjonariuszy placówki gestapo w Monachium, które następnie włączono do Ekdo 3/I.

W grupie II wyodrębniono dwa oddziały operacyjne: Ekdo 1/II pod dowództwem 41-letniego SS-obersturmbannführera Ottona Sensa, aktualnego kierownika placówki gestapo w Düsseldorfie, przydzielone do jednego z korpusów 10 armii, oraz Ekdo 2/II pod dowództwem 32-letniego SS-sturmbannführera Karla Heinza Ruxa, przydzielone do innego korpusu tejże armii. W grupie III wyodrębniono również dwa oddziały: Ekdo 1/III pod dowództwem 34-letniego SS-sturmbannführera dra Wilhelma Scharpwinkla, aktualnego kierownika placówki gestapo w Legnicy, przydzielone X korpusowi 8 armii, oraz Ekdo 2/III pod dowództwem 34-letniego SS-sturmbannführera Fritza Wilhelma Lipphardta, przydzielone XIII korpusowi tejże armii. Także w grupie IV utworzone zostały dwa pododdziały: Ekdo 1/IV pod dowództwem 31-letniego SS-sturmbannführera dra Helmuta Bischoffa, aktualnego kierownika placówki gestapo w Olsztynie, przydzielone III korpusowi 4 armii, oraz Ekdo 2/IV dowodzone przez 32-letniego SS-sturmbannführera dra Waltera Hammera, przydzielone XIX korpusowi tejże armii. Grupa V składała się z trzech oddziałów: Ekdo 1/V pod dowództwem 31-letniego SS-sturmbannführera dra Heinza Graefe, Ekdo 2/V pod dowództwem 30-letniego SS-sturmbannführera dra Roberta Schefe i Ekdo 3/V pod dowództwem 34-letniego SS-sturmbannführera dra Walthera Albatha. Ich przydział do poszczególnych korpusów 3 armii nie jest znany. W skład grupy VI wchodziły dwa oddziały: 1/VI – pod dowództwem SS-sturmbannführera Sommera i 2/VI pod dowództwem SS-sturmbannführera Flescha, które miały operować na obszarze dowódcy wojskowego okręgu Poznań. W grupie do zadań specjalnych wyodrębnione komando policji bezpieczeństwa dzieliło się na dwa pododdziały, którymi dowodzili 41-letni SS-brigadeführer dr Otto Helwig, ówczesny kierownik oficerskiej szkoły policji bezpieczeństwa w Berlinie, oraz 38-letni SS-oberführer Hans Trummler. Działały one w strefie operacyjnej VIII korpusu 14 armii. Wreszcie samodzielny oddział 16 działał w kilku pododdziałach (Teilkommando), m.in. w Gdyni – pod

⁵ Leszczyński, *op. cit.*, s. 12–14, 19–21.

dowództwem 40-letniego dyrektora kryminalnego i zastępcy kierownika gdańskiego gestapo Friedricha Classa, w Bydgoszczy pod dowództwem 42-letniego SS-sturmabführera z gdańskiej placówki policji kryminalnej dra Jakoba Löllgena, w Toruniu pod dowództwem 30-letniego komisarza kryminalnego z Gdańska SS-hauptsturmführera Hansa Leyera.

Grupy operacyjne i ich oddziały terenowe posuwały się systematycznie w głąb terytorium państwa polskiego za nacierającymi wojskami niemieckimi. I tak grupa I wyruszyła z Wiednia i przez Cieszyn, Kraków maszerowała zrazu w kierunku Przemyśla, by na początku października 1939 r. znaleźć się ponownie w Krakowie. Jej Ekdo I/I operowało najpierw w Katowicach, by następnie ruszyć do Sanoka i tworzyć placówki zamiejscowe w Dubiecku, Dynowie i Zasławiu; Ekdo 2/I operowało najpierw w Cieszynie, po czym ruszyło do Krakowa; Ekdo 3/I wyruszyło z Zakopanego w stronę Rzeszowa i zatrzymało się w Jarosławiu, mając placówki zamiejscowe w Rzeszowie, Łańcucie, Przemyśle i Radymnie; Ekdo 4/I pojawiło się najpierw w Rybniku, po czym zostało skierowane do Cieszyna, tworzyć placówki zamiejscowe w Karwinie i Bielsku-Białej. Sztab grupy II wyruszył z Opoła, by przez Częstochowę dotrzeć do Radomia. Jej Ekdo I/II działało do początku października w Częstochowie i poprzez placówki zamiejscowe w Lublińcu, Tarnowskich Górach, Końskich, Kielcach i Starachowicach; Ekdo 2/II wyruszyło przez Gorzów Śląski, Wieluń, Radomsko, Kielce do Radomia, mając placówki zamiejscowe w Wieluniu, Praszce, Piotrkowie i Radomsku. Sztab grupy III z Wrocławia przez Kępno, Kalisz dotarł do Łodzi, a jego komando 1/III działało kolejno w Ostrzeszowie, Kaliszu, Poznaniu i na koniec w Łodzi, mając placówki zamiejscowe we Włocławku, Skierniewicach, Zduńskiej Woli i Tomaszowie Mazowieckim; komando 2/III działało na szlaku Kępno – Kalisz – Łódź i poprzez placówki zamiejscowe w Ostrowie Wielkopolskim, Rawiczu i Lesznie. Trasa sztabu grupy IV wiodła z Drawska Pomorskiego przez Chojnice, Bydgoszcz, Grudziądz, Iławę, Ostródę, Olsztyn, Łomżę, Orzysz, Białystok, Elk, Insterburg, okolice Pułtusza, by 1 października wkroczyć do Warszawy. Jej komando 1/IV operowało mniej więcej w tych samych rejonach, podobnie zresztą jak i komando II/IV. Grupa V wyruszyła z Olsztyna, by przez Działdowo, Serock dotrzeć ostatecznie do Mławy. Jej komando I/V operowało po wymarszu z Kwidzyna w rejonie Grudziądza, Łomży, Działdowa i Ostrowi Mazowieckiej i na koniec w Mławie; komando 2/V przez Nidzicę, Działdowo, Mławę, Ciechanów, Przasnysz, Maków Mazowiecki, Pułtusk, Kolno, Ostrow Mazowiecką, Serock dotarło na koniec ponownie do Mławy; komando 3/V po wyruszeniu z Olsztyna działało w Płońsku, Sielcach, Działdowie, po czym na początku października ruszyło z powrotem do Olsztyna. Grupa do zadań specjalnych skoncentrowana w Gliwicach wyruszyła do Katowic, a w połowie września została skierowana do Tarnowa, by po tygodniu znów powrócić do Katowic. Sztab grupy VI zainstalował się w Poznaniu, a jego oddziały operowały w Szamotułach, Lesznie, Krotoszynie, Środzie Wielkopolskiej i Kaliszu. Komando 16 miało swój sztab w Gdańsku, a jego oddziały operowały

w Gdańsku, Gdyni, Kościerzynie, Starogardzie Gdańskim, Tucholi, Bydgoszczy, Grudziądzu, Toruniu i Brodnicy⁶.

Po ustaniu działań wojennych pod koniec września 1939 r. miejscowości zajmowane aktualnie przez grupy operacyjne i ich oddziały były odtąd jakby ich stałymi miejscami postoju; te dotychczas mobilne jednostki przekształcały się w stacjonarne placówki, załączki przyszłej struktury organizacyjnej policji bezpieczeństwa na okupowanych ziemiach polskich. Dekretem A. Hitlera z 25 września 1939 r. nastąpiło określenie zasad organizacji administracji wojskowej na tych obszarach⁷. Na jej czele stanął głównodowodzący Wschód, okupowane zaś przez Niemców obszary podzielono na cztery okręgi wojskowe: Prusy Zachodnie, Poznań, Łódź i Kraków; dla wschodniego Górnego Śląska i południowych Prus Wschodnich zapowiedziano odrębne uregulowanie. Do sprawowania administracji w sektorze cywilnym głównodowodzącemu Wschód i dowódcom okręgów wojskowych przydano szefów zarządu cywilnego, którzy wraz z dowódcami armii byli władni wydawać grupom operacyjnym polecenia, choć te wykonywały przede wszystkim wytyczne szefa policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa, od października 1939 r. również Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy.

Dalszy los ziem polskich zajętych przez Wehrmacht przesądziły dekrety A. Hitlera z 8 i 12 października 1939 r. o podziale i administracji obszarów wschodnich oraz o administracji okupowanych polskich obszarów⁸. Dekrety te zdecydowały o podziale ziem polskich na tereny włączone do Rzeszy (*eingegliederte Ostgebiete*) i Generalne Gubernatorstwo. Na terenach włączonych do Rzeszy zostały utworzone okręgi Rzeszy (*Reichsgau*) – Prusy Zachodnie i Poznań. Pierwszy z nich podzielono na trzy obwody rejencyjne (*Regierungsbezirk*): Gdańsk, Kwidzyn i Bydgoszcz, a drugi również na trzy obwody rejencyjne: Inowrocław, Poznań i Kalisz. Ponadto przez włączenie przygranicznych terenów województwa kieleckiego i krakowskiego oraz całego województwa śląskiego do prowincji śląskiej utworzono nowy obwód rejencyjny Katowice, a z włączonych do Prus Wschodnich terenów części województwa warszawskiego i Suwalszczyzny utworzono obwód rejencyjny Ciechanów. Uzupełniającym dekretem Hitlera z 29 stycznia 1940 r. nazwę okręgu poznańskiego zmieniono na okręg Rzeszy Kraj Warty⁹.

Po utworzeniu stanowiska głównodowodzącego Wschód siły policyjne działające na podporządkowanym mu obszarze zostały poddane w połowie października 1939 r. dowódcom policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa SS

⁶ *Ibidem*, s. 14–19.

⁷ Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (obecnie w składzie Instytutu Pamięci Narodowej), Materiały do procesów Rundstedta, Mansteina i Straussa, t. 3, k. 12–13.

⁸ Reichsgesetzblatt, Teil I, s. 2042 – Erlass des Führers und Reichskanzlers über Gliederung und Verwaltung der Ostgebiete. Vom 8. Oktober 1939; *ibidem*, s. 2077 – Erlass des Führers und Reichskanzlers über die Verwaltung der polnischen Gebiete. Vom 12. Oktober 1939.

⁹ *Ibidem*, s. 251.

(Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD – BdS) i policji porządkowej (Befehlshaber der Ordnungspolizei – BdO), ustanowionym dekretemi Generalnego Pełnomocnika do spraw Administracji Rzeszy z 13 października. Po zakończeniu zarządu wojskowego na opanowanych przez Wehrmacht ziemiach polskich z dniem 26 października na nowe okręgi Rzeszy rozciągnięto strukturę niemieckiej organizacji wojskowej; okręg Gdańsk-Prusy Zachodnie stał się XX okręgiem wojskowym, a okręg Poznań XXI okręgiem wojskowym. Rejencje ciechanowska i katowicka znalazły się odpowiednio w I (Królewiec) i VIII (Wrocław) okręgu wojskowym.

Dla zintegrowania działalności poszczególnych pionów policji i SS na szczeblu prowincjonalnym zgodnie z obowiązującym w Rzeszy od 1937 r. modelem w obu nowych okręgach Rzeszy powołano także wyższych dowódców SS i policji (Höherer SS- und Polizeiführer – HSSPF); w Gdańsku został nim 42-letni SS-brigadeführer Richard Heinz Hildebrandt, a w Poznaniu 43-letni SS-gruppenführer Wilhelm Koppe¹⁰. W Królewcu funkcję tę pełnił SS-gruppenführer Rediess, a we Wrocławiu SS-gruppenführer Erich von dem Bach-Zelewski¹¹. Model strukturalny z tzw. obecnie starej Rzeszy wymagał też zmodyfikowania statusu dowódców policji bezpieczeństwa i policji porządkowej. Stąd też okólnikiem Reichsführera SS z 7 listopada 1939 r. przekształcono ich w inspektorów policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa (Inspekteur der Sicherheitspolizei und des SD – IdS) i policji porządkowej. Stanowiska te powierzono: w okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie SS-obersturmbannführerowi dr. Rudolfowi Trögerowi¹², szefowi oddziału operacyjnego 16, a w okręgu Poznań SS-standartenführerowi i radcy rządowemu i kryminalnemu Ernstowi Damzogowi, szefowi grupy operacyjnej V¹³. W rejencji katowickiej koordynowanie zadań policyjnych leżało w rękach inspektora policji bezpieczeństwa we Wrocławiu, SS-oberführera Arpada Wiganda¹⁴, a w rejencji ciechanowskiej inspektora z Królewca, SS-oberführera nadradcy rządowego dr. dr. Ottona Rascha¹⁵.

¹⁰ Leszczyński, *op. cit.*, s. 24.

¹¹ Bundesarchiv Koblenz, zespół Reichssicherheitshauptamt (dalej: BA Koblenz, RSHA), sygn. R 58/241, s. 210 – Einsetzung von Inspektoren der Sicherheitspolizei und des SD für die Reichsgaue Danzig-Westpreussen und Posen.

¹² Ur. 23 IV 1905 r. Od 1938 r. kierownik placówki policji kryminalnej w Wolnym Mieście Gdańsku, na początku 1940 r. odkomenderowany do Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy, w czerwcu tego roku poległ we Francji; jego następcą został SS-standartenführer Heinrich Willich.

¹³ Ur. 30 X 1882 r., w NSDAP nr 5081001, w SS nr 36157. Od 1912 r. funkcjonariusz pruskiej policji kryminalnej, w czasie I wojny światowej służył w tajnej policji polowej, od 1934 r. funkcjonariusz centrali gestapo w Berlinie, od 1937 r. szef placówki gestapo we Frankfurcie nad Odrą, od 1939 r. inspektor graniczny I.

¹⁴ Wigand pełnił tę funkcję do lutego 1941 r., kiedy został odkomenderowany do Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy.

¹⁵ Ur. 7 XII 1891 r., w NSDAP nr 620976, w SS nr 107100. Do 1933 r. adwokat, od 1937 r. szef sztabu nadodcinka służby bezpieczeństwa w Berlinie, od 1938 r. szef placówki gestapo we Frankfurcie nad Menem.

Ustanowienie prowincjonalnych zwierzchników policji i SS oraz policji bezpieczeństwa pozwoliło z kolei przejść do organizacji placówek gestapo na terenach włączonych do Rzeszy. Jej podstawę przyniósł okólnik Reichsführera SS z 7 listopada 1939 r. Stosownie do przyjętego już podziału administracyjnego zaanektowanego obszaru zostały utworzone: w okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie kierownicza placówka Tajnej Policji Państwowej w Gdańsku (Staatspolizeileitstelle Danzig), właściwa dla obwodu rejencyjnego Gdańsk; rejencyjna placówka gestapo w Bydgoszczy (Staatspolizeistelle Bromberg), właściwa dla rejencji bydgoskiej, oraz rejencyjna placówka gestapo w Grudziądzu (Staatspolizeistelle Graudenz), właściwa dla rejencji kwidzyńskiej, której zadania miała realizować przeniesiona do Grudziądza placówka z Elbląga. W okręgu Poznań: kierowniczy urząd policji państwowej w Poznaniu, właściwy dla rejencji poznańskiej (Staatspolizeileitstelle Posen); właściwa dla rejencji inowrocławskiej placówka w Inowrocławiu (Staatspolizeistelle Hohensalza) i właściwa dla rejencji kaliskiej placówka w Łodzi (Staatspolizeistelle Litzmannstadt)¹⁶. Rejencyjne placówki poddano koordynującemu nadzorowi placówek kierowniczych. Ponadto dla rejencji ciechanowskiej utworzono placówkę w Ciechanowie (Staatspolizeistelle Zichenau), podległą kierowniczej placówce w Królewcu, wreszcie w rejencji katowickiej placówkę w Katowicach (Staatspolizeistelle Kattowitz)¹⁷, podległą kierowniczej placówce we Wrocławiu. Dla powiatów Blachownia, Lubliniec i Zawiercie włączonych do rejencji opolskiej właściwa miejscowo stała się placówka w Opolu (Staatspolizeistelle Oppeln), podległa kierowniczej placówce we Wrocławiu.

Kierownikiem placówki w Gdańsku, z siedzibą przy ul. Neugarten 27 w gmachu Komisariatu Generalnego RP w Wolnym Mieście Gdańsku, mianowano SS-sturmbannführera radcę rządowego dra Helmuta Tanzmanna; kierownikiem placówki w Bydgoszczy z siedzibą przy Flossstr. 5 został SS-sturmbannführer radca rządowy dr Karl-Heinz Rux, dowódca oddziału operacyjnego 2/II¹⁸; kierownikiem placówki w Grudziądzu przy A. Hitler-Str. 65–67 został SS-sturmbannführer radca rządowy dr Günther Venediger¹⁹; w Poznaniu na czele placówki kierowniczej postawiono SS-sturmbannführera radcę rządowego Helmuta Bischoffa,

¹⁶ Reichs-Ministerialblatt der Inneren Verwaltung, s. 2291 – Organisation der Geh. Staatspol. in den Ostgebieten. Warto wskazać, że okólnikiem ministra spraw wewnętrznych Rzeszy z 17 lutego 1941 r. rejencję kaliską przemianowano z dniem 15 lutego tego roku na rejencję łódzką.

¹⁷ Kwestie organizacji placówki gestapo w Katowicach i jej relacji z placówką kierowniczą we Wrocławiu omawiają dokładniej: A. Konieczny, *Organizacja i działalność wrocławskiego gestapo w latach 1933–1945*, Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, t. XXIII, Warszawa 1971, i *idem*, *Organizacja i działalność placówki gestapo w Katowicach w latach II wojny światowej*, Studia nad Faszystyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi, t. XIV, Wrocław 1991.

¹⁸ Ur. 3 IX 1907 r., w NSDAP nr 1444292, w SS nr 231696. Funkcję tę pełnił do stycznia 1945 r.

¹⁹ W SS nr 290567, latem 1941 r. przeniesiony jako kierownik placówki gestapo w Gdańsku, gdzie pozostał do ewakuacji w marcu 1945 r., po wojnie ukrywał się pod fałszywym nazwiskiem, aresztowany przez Amerykanów został jednak zwolniony.

dowódcę komanda operacyjnego I/IV, którego siedziba mieściła się przy Ritterstr. 21a²⁰; w Inowrocławiu przy Solbadstr. 41 placówkę objął SS-sturmabführer radca rządowy Friedrich Hegenscheidt²¹, a przy Anstadt Allee 1–7 w Łodzi kierownictwo objął SS-hauptsturmführer radca rządowy dr Robert Schefe, dotychczasowy dowódca oddziału operacyjnego 2/V²². Szefem placówki w Ciechanowie przy Marktstr. 5 (później Tilsiter Str. 7) został SS-hauptsturmführer asesor rządowy Hartmut Pulmer, dowódca jednego z oddziałów V grupy operacyjnej²³. Placówkę w Katowicach przy Bernhardstr. 49 objął SS-obersturmbannführer radca rządowy i kryminalny dr Emanuel Schaefer, dowódca grupy operacyjnej II²⁴.

Okólnik Reichsführera SS z 7 listopada zapowiedział też możliwość tworzenia placówek zamiejscowych (Aussendienststelle – AD), komisariatów policji granicznej (Grenzpolizeikommissariat – GPK, Greko) i posterunków policji granicznej (Grenzpolizeiposten – GPP) w obrębie poszczególnych placówek gestapo; uzasadnione wnioski w tym zakresie mieli przedkładać właściwi miejscowo inspektorzy policji bezpieczeństwa.

Działalność utworzonych placówek gestapo miała się odbywać według dyrektyw otrzymywanych bezpośrednio od szefa policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa SS bądź od Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy; tym instancjom też placówki gestapo składały bezpośrednio sprawozdania. Szefowie placówek kierowniczych stawali się jednocześnie politycznymi referentami namiestników Rzeszy (nadprezydentów prowincji), a szefowie rejencyjnych placówek odpowiednio referentami politycznymi prezydentów rejencji ich obwodu; winni byli informować namiestników Rzeszy i prezydentów rejencji o wszystkich ważnych sprawach polityczno-policyjnych. Placówki gestapo winny były zastosować się do dyrektyw namiestników Rzeszy i prezydentów rejencji, o ile nie były sprzeczne z dyrektywami ich władz zwierzchnich; w razie wątpliwości rozstrzygał szef policji bezpieczeństwa. Do realizacji zadań placówki gestapo mogły posługiwać się lokalnymi pionami policji porządkowej, które też same po-

²⁰ Ur. 1 III 1908 w Głogowie, w NSDAP nr 203122, w SS nr 272403. W 1935 r. szef gestapo w Legnicy, od 1936 r. w Lüneburgu, od jesieni 1937 r. w Koszalinie. Od jesieni 1941 r. do końca 1943 r. szef placówki gestapo w Magdeburgu.

²¹ W SS nr 337402. Od czerwca 1943 r. pełnił równocześnie funkcję zastępcy szefa placówki w Łodzi, by we wrześniu tego roku objąć stanowisko komendanta policji bezpieczeństwa w Nikołajewie.

²² Ur. 23 VIII 1909 r., w NSDAP nr 1027861, w SS nr 267268. Pełnił tę funkcję do lutego 1942 r., kiedy to przeniesiono go do grupy V Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy.

²³ Nr w SS 178784. Funkcję tę pełnił do końca 1942 r., następnie został komendantem policji bezpieczeństwa w Rennes. Po wojnie ekstradowany do Polski.

²⁴ Ur. 20 IV 1900 r., w NSDAP nr 4659879, w SS nr 280018. Do końca 1939 r. był szefem gestapo w Opolu; placówką w Katowicach kierował do końca listopada 1940 r., kiedy został przeniesiony na stanowisko szefa placówki w Kolonii. Warto dodać, że po objęciu stanowiska dowódcy grupy operacyjnej II jego następcą w Opolu został jego dotychczasowy zastępca SS-sturmabführer radca rządowy dr Joachim Deumling.

winy były informować bezzwłocznie i bezpośrednio gestapo o sprawach polityczno-policyjnych z ich obszaru działania.

Okólnik H. Himmlera z 7 listopada określał zatem ogólne ramy organizacyjne struktury terytorialnej kierowniczych i rejencyjnych placówek gestapo na terenach włączonych, ich hierarchizację oraz zasady funkcjonowania. Do podjęcia bezpośredniej bieżącej działalności niezbędna była sieć terenowych ogniw w postaci placówek zamiejscowych i komisariatów policji granicznej, którym mogły być przyporządkowane jeszcze posterunki lokalne (Nebenstelle) i posterunki (Grenzpolizeiposten). Stosowne wnioski uzasadniające ich liczbę i dyslokację należało przedkładać Głównemu Urzędowi Bezpieczeństwa Rzeszy (Reichssicherheitshauptamt – RSHA) w Berlinie.

Po rozpatrzeniu przedłożonych wniosków szef policji bezpieczeństwa okólnikiem z 3 stycznia 1940 r., adresowanym do zainteresowanych placówek gestapo, zaaprobował utworzenie 27 placówek zamiejscowych oraz 14 komisariatów policji granicznej na styku z Generalnym Gubernatorstwem. I tak na obszarze działalności placówki gestapo w Ciechanowie utworzono filie w Płońsku (przy Bahnhofstr. 16) i Sierpcu oraz komisariaty w Modlinie (Slowakische Str. 5), Ostrołęce (v. Ribbentrop Str. 66), Płocku (Grosse Allee 24) i Pułtusk (Martin Nippi Str. 15). Na obszarze gdańskiej placówki powstały filie w Elblągu przy Göringplatz 10, w Tczewie przy Baldauer Str. 6 i w Chojnicach przy Gymnasialstr. 3 oraz komisariaty w Gdańsku w siedzibie centrali (z posterunkami w porcie rzeczonym, na lotnisku, w Nowym Porcie i Świbnie) i Gdyni przy Mackensenstr. 8–10 (z posterunkami na dworcu rzeczonym i na Helu). W okręgu placówki w Grudziądzu przewidziano filie w Kwidzynie przy Regierungsplatz 1 i w Rypinie przy A. Hitler-Platz 1; w okręgu placówki w Bydgoszczy filie w Toruniu przy Bromberger Str. 39 i Tucholi przy Bismarckstr. 7. Placówce poznańskiej przydano filie w Szamotułach przy Bahnhofstr. 31, Kościanie przy A. Hitler Str. 25, Lesznie przy H. Göringstr. 3 i Jarocinie przy Kaiser Friedrich Str. 19. Dla placówki w Inowrocławiu przewidziano filie w Gnieźnie przy Kasernenstr. 12, Koninie przy Freiherr von Stein Str. 37 i Włocławku przy H. Göring Str. 28/30 oraz komisariat w Kutnie przy ul. Staszica 14. Dla placówki w Łodzi przewidziano początkowo tylko filię w Kaliszu przy Kurzer Weg 1 oraz komisariaty w Łodzi i Widawie, ale już niebawem dodano filię w Sieradzu przy Breslauer Str. 21 oraz komisariat w Wieluniu z posterunkami w Głuchowie, Brzeźnicy i Postakalicach; posterunki graniczne komisariatu łódzkiego mieściły się na łódzkim dworcu, w Bratoszowicach i Strykowie. Największą liczbę filii utworzono w okręgu placówki katowickiej, a mianowicie w Bytomiu, Gliwicach i Zabrze, przejętych z okręgu placówki gestapo w Opolu, oraz w Karwinie, Pszczynie, Rybniku, Chorzowie, Sosnowcu i Tarnowskich Górach, a ponadto komisariaty w Bielsku-Białej, Chrzanowie i Cieszynie²⁵. Wreszcie dla włączonych do rejencji opolskiej terenów powołano

²⁵ BA Koblenz, RSHA R 58/241, s. 228–229 – Aufbau der Aussendienststellen und Grenzpolizeikommissariate der Gestapo in den deutschen Ostgebieten. Por. też Befehlsblatt des Chefs der

filię w Lublińcu²⁶. W sprawie dodatkowych posterunków policji granicznej, potrzebnych zwłaszcza do bieżącej kontroli paszportowej, należało kierować wnioski do inspektora granicznego I (Ost) w Poznaniu.

Obszary włączone do Rzeszy ukształtowały w nowy sposób przebieg wschodniej granicy państwa niemieckiego. Większość działających dotąd wzdłuż niej placówek policji granicznej straciła obecnie rację bytu. Kilka z nich, usytuowanych nadal w pobliżu granicy z Generalnym Gubernatorstwem, uchowało się poprzez przekwalifikowanie w gestapowskie placówki zamiejscowe. Uporządkowanie powstałej sytuacji przyniósł okólnik Reichsführera SS (sygnowany w jego zastępstwie przez R. Heydricha) z 28 grudnia 1939 r.²⁷, rozwiązujący 23 komisariaty policji granicznej wraz ze wszystkimi ich posterunkami. I tak w okręgu placówki gestapo w Tylży likwidacji ulegał komisariat w Olecku wraz z posterunkami w Mieruniszkach i Cimochach (posterunek Kornberg na granicy z Litwą podporządkowano komisariatowi Eydtkau); w okręgu gestapo w Olsztynie zlikwidowano komisariaty w Szczytnie i Nidzicy; w okręgu gestapo w Elblągu – komisariaty Elbląg, Malbork, Kwidzyn i Iława; w okręgu gestapo w Koszalinie – komisariaty w Łęborku i Bytowie; w okręgu gestapo w Pile – komisariaty w Człuchowie, Złotowie, Pile i Dobiegniewie z filiami w Trzciance i Drezdenku; w okręgu gestapo we Frankfurcie nad Odrą – komisariaty w Skwierzynie i Świebodzinie z filiami w Międzyrzeczu i Sulechowie; w okręgu gestapo w Legnicy – komisariat w Głogowie z filiami w Konotopie i Wschowie; w okręgu wrocławskiego gestapo – komisariaty w Żmigrodzie i Sycowie wraz z filiami w Górze Śląskiej, Miliczu i Namysławie; oraz w okręgu opolskiego gestapo zlikwidowano komisariaty w Kluczborku, Bytomiu, Gliwicach, Zabrze i Raciborzu wraz z filiami w Oleśnie, Zawadzkiem i Hlučynie.

Likwidacja tak licznych placówek policji granicznej pociągnąć musiała za sobą odpowiednie rozdysponowanie ich personelu. Dla rozwiązania tej kwestii zapowiedziano wydanie odrębnego rozporządzenia. Ponieważ placówki policji granicznej oprócz kontroli ruchu granicznego wykonywały również zadania państwowo-policyjne właściwe placówkom gestapo, postanowiono dla ich kontynuacji przekształcić część dotychczasowych komisariatów w gestapowskie placówki zamiejscowe. Dla okręgów placówek gestapo w Grudziądzu, Gdańsku, Opolu i Katowicach zaaprobowano taką reorganizację już w okólniku z 7 listopada; inne placówki gestapo miały niezwłocznie przedłożyć stosowne uzasadnione wnioski.

Organizacja inspektoratów policji bezpieczeństwa, placówek gestapo i równolegle instalowanych placówek służby bezpieczeństwa SS wymagała skiero-

Sicherheitspolizei und des SD (dalej: Bef. Bl.), nr 4 z 1 VI 1940 r., s. 38–40 – Berichtigung zum Verzeichnis der Staatspolizei(leit)stellen mit ihren Aussendienststellen, Grenzpol.-Kommissariaten und Grenzpol.-Posten.

²⁶ Siedziba przy Goethestr. 2; z przynależnym posterunkiem w Zawierciu.

²⁷ BA Koblenz, RSHA R 58/241, s. 225–226v – Auflösung der Grenzpolizeidienststellen an der alten deutschen Reichsgrenze im Osten.

wania do nich odpowiednich kadr administracyjnych i funkcjonariuszy pionu śledczego. Można je było pozyskać bądź przez oddelegowanie do nich funkcjonariuszy z placówek na terenie tzw. starej Rzeszy, bądź z istniejących wciąż, choć już stacjonarnych, grup operacyjnych policji bezpieczeństwa. Wobec ustania niemieckiego zarządu wojskowego na ziemiach polskich i wejścia w życie zasad dekretu inkorporacyjnego z 8 października 1939 r. grupy te straciły rację bytu, nie mieściły się bowiem w strukturze organizacyjnej gestapo w Rzeszy. Stąd też zarządzeniem szefa policji bezpieczeństwa z 20 listopada 1939 r. grupy operacyjne i ich oddziały terenowe zostały rozwiązane, a ich członkowie oddani do dyspozycji inspektorów policji bezpieczeństwa w Gdańsku, Poznaniu i Wrocławiu celem odpowiedniego rozdysponowania pomiędzy nowo powstałe placówki gestapo. I tak inspektor z Gdańska zdecydował o powrocie do macierzystej placówki gdańskich gestapowców, którzy byli odkomenderowani do oddziału operacyjnego 16, także funkcjonariusze z Bydgoszczy mieli powrócić do macierzystej placówki, natomiast gestapowcy z Torunia zostali skierowani do placówki w Grudziądzu. Inspektor poznański zdecydował o przejściu gestapowców ze sztabu grupy operacyjnej VI do swego sztabu, o skierowaniu gestapowców z oddziału operacyjnego 11/VI do placówki w Inowrocławiu, z oddziału 14/VI do placówki w Łodzi, a z oddziału 15/VI do placówki w Poznaniu. Gestapowcy z grupy operacyjnej do zadań specjalnych – zapewne decyzją inspektora wrocławskiego – zostali skierowani do placówki gestapo w Katowicach²⁸.

Na przełomie lat 1939/1940 struktura organizacyjna gestapo na terenach włączonych do Rzeszy została w zasadniczych zrębach ukształtowana. Następne lata przyniosły liczne korekty, które zostały wymuszone działaniem policji bezpieczeństwa na terenach okupowanych przez Trzecią Rzeszę oraz rozwojem sytuacji na froncie wschodnim. Oprócz zmian w statusie rejencyjnych placówek i rozmieszczeniu placówek zamiejscowych charakterystyczne były też przesunięcia na stanowiskach kierowniczych. Ważniejsze zmiany zostaną poniżej zaprezentowane.

Po ustaleniu granicy w rejonie Suwałk pozyskany przez Rzeszę obszar włączono do rejencji gabińskiej i na podstawie okólnika Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy z 7 grudnia 1939 r. poddano placówce gestapo w Tylży²⁹. Zarządzeniem tejże centrali gestapo z dniem 31 października 1940 r. zlikwidowano placówkę zamiejscową opolskiego gestapo w Hlučinie, której rejon poddano placówce zamiejscowej w Raciborzu³⁰. Kolejnym okólnikiem centrali z 31 marca 1941 r. poinformowano o przejściowym przeniesieniu placówki gestapo w Ciechanowie do Płocka na Paul-Sohn Str. 5 i pozostawieniu w Ciechanowie jedynie

²⁸ *Ibidem*, s. 217.

²⁹ *Ibidem*, s. 218 – Zuteilung des Gebietes von Suwalki.

³⁰ Archiwum Państwowe w Opolu, Zespół Rejencja Opolska – Wydział I 1963, s. 225, pismo szefa opolskiego gestapo do prezydenta rejencji opolskiej z 22 X 1940 r.

placówki zamiejscowej³¹. Niebawem nastąpiła zmiana nazwy Płock na Schröttersburg, co spowodowało też formalną zmianę nazwy placówki gestapo na „Staatspolizeistelle Zichenau/Schröttersburg”³².

Istotne zmiany w strukturze gestapo przyniosła ustawa pruska z 20 grudnia 1940 r. o podziale Śląska na prowincję Dolny Śląsk i Górny Śląsk ze skutkiem od 1 kwietnia 1941 r. Konsekwencją tej zmiany w podziale administracyjnym musiała być także korekta dotychczasowej organizacji placówek gestapo na Śląsku; przyniósł ją okólnik Reichsführera SS z 4 kwietnia 1941 r.³³ Katowicka Staatspolizeistelle została podniesiona do rangi kierowniczej (prowincjonalnej) placówki, której podporządkowana została placówka gestapo w Opolu. Obie górnośląskie placówki wyłączono spod kierownictwa wrocławskiej Leitstelle. W okręgu placówki opolskiej utworzono z dniem 1 kwietnia 1941 r. też nową placówkę zamiejscową w Kędzierzynie (Aussendienststelle Heydebreck), a adres katowickiej uaktualizowano na Strasse der SA 49. Dokonano też korekt w rozmieszczeniu placówek zamiejscowych: Tarnowskie Góry połączono z Bytomiem, nowa placówka w Oświęcimiu przejęła zadania Pszczyny, a w miejsce zlikwidowanej placówki w Cieszynie przyszedł komisariat graniczny oraz nowy posterunek w Mostach³⁴.

Po inwazji Wehrmachtu na Związek Radziecki w czerwcu 1941 r. dekretem A. Hitlera z 15 sierpnia tego roku dokonano przyłączenia (zatem nie włączenia) obwodu białostockiego do Prus Wschodnich. Decyzja ta wymagała również uregulowania statusu policji bezpieczeństwa na tym obszarze. Okólnikiem szefa policji bezpieczeństwa z 15 października 1941 r. rozciągnięto na ten obwód kompetencje inspektora policji bezpieczeństwa w Królewcu, a w samym Białymstoku utworzono placówkę zamiejscową podporządkowaną placówce gestapo w Olsztynie³⁵. Jak się niebawem okazało, było to jednak tylko rozwiązanie tymczasowe. Nowym okólnikiem szefa policji bezpieczeństwa z 16 lipca 1942 r. wprowadzono zasadniczo odmienne regulacje – dla obwodu białostockiego utworzono placówkę komendanta policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa SS, której szefem został dotychczasowy kierownik olsztyńskiego gestapo, SS-sturmabführer radca rządowy dr Altenloh. W komendzie następowało połączenie dotychczasowej placówki zamiejscowej, miejscowej placówki policji kryminalnej i odcinka służby bezpieczeństwa. Wcześniej ustalone kompetencje olsztyńskiego gestapo oraz

³¹ Bef. Bl. nr 13 z 5 IV 1941 r., s. 66 – Vorübergehende Verlegung der Staatspolizeistelle Zichenau nach Plock.

³² *Ibidem*, nr 22 z 14 VI 1941 r.

³³ *Ibidem*, nr 15 z 26 IV 1941 r. – Organisation der Geh. Staatspol. in der Prov. Oberschlesien und Niederschlesien; tekst publikuje także Reichs-Ministerialblatt der Inneren Verwaltung, s. 633.

³⁴ A. Konieczny, *Organizacja i działalność placówki gestapo w Katowicach...*, s. 319.

³⁵ Bef. Bl. nr 41 z 25 X 1941 r. – Organisation der Sicherheitspolizei und des SD im Bezirk Bialystok.

królewieckich zwierzchników pozostałych pionów komendy wygasaly; zwierzchnikiem komendanta został dowódca policji bezpieczeństwa w Królewcu³⁶.

W ciągu 1942 r. dokonały się także drobniejsze zmiany w rozmieszczeniu terenowych ogniw. Tak np. w okręgu poznańskiego gestapo można odnotować najpierw utworzenie nowego komisariatu granicznego w Kutnie, a nieco później placówki zamiejscowej w Sieradzu. Zarządzeniem szefa opolskiego gestapo z 3 marca utworzono posterunek policji granicznej w Blachowni z właściwością dla powiatu blachowniańskiego³⁷.

Tworzenie wciąż nowych placówek policji bezpieczeństwa na obszarach okupowanych przez Trzecią Rzeszę, straty osobowe ponoszone podczas akcji policyjnych na tym obszarze, zwłaszcza przy zwalczaniu antyniemieckiej partyzantki, prowadziły do odpowiednich cięć personalnych w macierzystych placówkach na terenie Rzeszy, do upraszczania procedur, a także modyfikacji w rozmieszczeniu ogniw terenowych.

Tego rodzaju zmiany nie ominęły także placówek gestapo na terenach włączonych do Rzeszy. Oto okólnikiem szefa policji bezpieczeństwa z 8 października 1943 r. uległy zawieszeniu na czas trwania wojny, poczynając od 1 listopada tego roku, placówki gestapo w Grudziądzu i Inowrocławiu; ich niejako namiastką były utworzone równoległe placówki zamiejscowe w tych miastach. Okręg grudziądzkiego gestapo podzielono pomiędzy placówkę w Gdańsku (powiaty Malbork, Kwidzyn, Sztum i Susz) i w Bydgoszczy (powiaty Grudziądz, Nowy Targ, Brodnica, Wąbrzeźno, Rypin i Lipno), a okręg inowrocławskiego gestapo podzielono między placówkę w Poznaniu (powiaty Gniezno, Mogilno, Inowrocław, Wągrowiec, Żnin, Szubin) i w Łodzi (powiaty Włocławek, Hermannbad, Kutno, Gostynin, Konin i Koło)³⁸.

W roku 1943 zanotowano jeszcze kilka drobniejszych korekt. W okręgu komendanta policji bezpieczeństwa w Białymstoku utworzono placówki zamiejscowe w Augustowie i Grajewie, a w okręgu placówki w Ciechanowie komisariat graniczny Nowy Dwór Mazowiecki.

Wymowną próbę poprawienia pogarszającej się sytuacji kadrowej w policji bezpieczeństwa podjął sam Reichsführer SS, który w porozumieniu z Kancelarią Partii NSDAP wydał 22 kwietnia 1944 r. zarządzenie w sprawie przejmowania do służby „odpowiednich towarzyszy partyjnych”; poszczególnym placówkom gestapo wyznaczono zarazem odpowiednie zadania w tym zakresie. I tak placówka gestapo we Wrocławiu miała przejąć 150 osób, w Bydgoszczy 50, w Gdańsku

³⁶ *Ibidem*, nr 32 z 25 VII 1942 r. – Organisation der Sicherheitspolizei und des SD im Bezirk Bialystok. Szerzej por. A. Konieczny, *Uwagi o organizacji placówek gestapo w Prusach Wschodnich i na obszarach do nich przyłączonych w latach II wojny światowej oraz przeprowadzonych przez nie aresztowaniach w latach 1941–1943*, Olsztyńskie Studia Niemcoznawcze, t. 2, s. 143 i n.

³⁷ Jak przypis 30, s. 397.

³⁸ Bef. Bl. nr 49 z 23 X 1943 r. – Suspendierung von Staatspolizeistellen; hier: Staatspolizeistelle Graudenz, Hohensalza, Schneidemühl, Köslin, Wilhelmshaven und Trier.

75, w Katowicach 150, w Łodzi 100, w Opolu 75, w Poznaniu 125, w Ciechanowie 50 i w Białymstoku 75³⁹.

W skali całej Rzeszy było niewiele placówek gestapo, których szefowie utrzymali się na stanowisku przez cały okres wojny. Na terenach włączonych do Rzeszy taką placówką była Bydgoszcz, w innych zanotowano wielokrotne zmiany kierowników, a także ich zastępców. W Gdańsku placówką kierował Tanzmann do września 1940 r., by następnie zostać odkomenderowanym do sztabu dowódcy policji bezpieczeństwa w Generalnym Gubernatorstwie, a potem zostać komendantem we Lwowie. Jego następcą został SS-sturm-bannführer radca rządowy Hans Helmut Wolff, dotychczasowy zastępca kierownika placówki; pełnił tę funkcję do sierpnia 1941 r., kiedy to odkomenderowano go do sztabu dowódcy policji bezpieczeństwa w Holandii. Po nim placówkę objął SS-sturm-bannführer Günther Venediger, dotychczasowy szef gestapo w Grudziądzu, który kierował nią do końca, tj. do marca 1945 r. Na jego miejsce w Grudziądzu przeniesiono z Wrocławia SS-sturm-bannführera radcę rządowego Harro Thom-sena, a kiedy go w maju 1943 r. skierowano do wydziału IV Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy, obowiązki szefa – do momentu zawieszenia placówki – pełnił zastępczo kierownik placówki w Bydgoszczy, SS-obersturm-bannführer nadradca rządowy Karl-Heinz Rux. W Inowrocławiu Hegenscheidt pozostał szefem do momentu zawieszenia placówki, by następnie objąć funkcję koman-danta w Nikołajewie; wcześniej przez parę miesięcy pełnił też zastępstwo szefa placówki w Łodzi.

W Katowicach pierwszy szef Schaefer został do końca listopada 1940 r., kiedy nastąpiło jego przeniesienie na stanowisko kierownika placówki w Kolonii. Jego następcą został SS-obersturm-bannführer nadradca rządowy Otto Sens, dotychczasowy kierownik wydziału służby bezpieczeństwa SS w sztabie dowódcy policji bezpieczeństwa w Krakowie. Po trzech miesiącach skierowano go na stanowisko szefa placówki gestapo w Koblencji. Nowym szefem w Katowicach został dotychczasowy kierownik placówki gestapo w Chemnitz, SS-sturm-bannführer radca rządowy dr Rudolf Mildner. Pozostał na tym stanowisku do końca sierpnia 1943 r., a następnie działał jako dowódca policji bezpieczeństwa w Danii.

Po nim skierowano do Katowic szefa placówki gestapo w Chemnitz, SS-obersturm-bannführera nadradcę rządowego dra Johannes Thümmlera, który pełnił tę funkcję do rozwiązania placówki w 1945 r.⁴⁰

W Łodzi pierwszy szef Schefe urzędował do początku 1942 r. Po jego przeniesieniu do Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy skierowano tu kierowni-

³⁹ *Ibidem*, nr 19 z 13 V 1944 r.

⁴⁰ Kariery szefów placówek gestapo na terenach włączonych do Rzeszy przedstawiono przede wszystkim w oparciu o informacje zawarte w „Befehlsblatt des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD”, wydawanym przez Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy. Po części uzupełniono je danymi z literatury przedmiotu, zwłaszcza: A. Konieczny, *Organizacja i działalność placówki gestapo w Katowicach...*; A. Męclewski, *Neugarten 27...*; S. Nawrocki, *Policja hitlerowska w tzw. Kraju Warty 1939–1945*, Poznań 1970.

ka placówki gestapo w Neustadt a.d.W. SS-sturmabführera radcę rządowego dra Ottona Bradficha.

W Poznaniu rządy Bischoffa trwały do października 1941 r., kiedy przeniesiono go na stanowisko kierownika placówki w Magdeburgu. Jego następcą został szef gestapo w Karlowych Warach, SS-sturmabführer radca rządowy Karl Heinz Stossberg, w sierpniu 1944 r. mianowany dowódcą policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa we Francji.

W Ciechanowie Pulmer działał do końca 1942 r.; od stycznia 1943 r. był komendantem policji bezpieczeństwa w Rennes. Na jego miejsce przybył z Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy SS-sturmabführer radca rządowy Friedrich Schulz, który pełnił tę funkcję do stycznia 1945 r.

Obowiązki komendanta policji bezpieczeństwa w Białymstoku pełnił początkowo w unii personalnej szef placówki gestapo w Olsztynie Altenloh. W kwietniu 1943 r. nastąpiło jego przeniesienie do Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy, a na jego miejsce skierowano tu z Bremy SS-sturmabführera radcę rządowego dra Herberta Zimmermanna.

Po tym krótkim przeglądzie kadry kierowniczej placówek gestapo na ziemiach polskich włączonych i przyłączonych do Rzeszy można przejść do ostatniego etapu budowy struktury organizacyjnej policji bezpieczeństwa na tym obszarze. Kiedy bowiem latem 1944 r. front wschodni osiągnął linię Wisły i zaczął zbliżać się do Prus Wschodnich, ziemie polskie stały się ponownie obszarem operacyjnym Wehrmachtu. Podobnie jak na terenach okupowanych przez Trzecią Rzeszę, tak też na obszarach operacyjnych odstępowano wówczas od wewnętrzniemieckiej struktury organizacyjnej policji bezpieczeństwa, której podstawowymi ogniwami byli inspektorzy tejże policji oraz prowincjonalne i rejencyjne placówki gestapo i policji kryminalnej. W ich miejsce wchodziły placówki dowódców policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa bądź grupy operacyjne policji bezpieczeństwa. Tak też niebawem stać się miało na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy.

Okólnikiem szefa policji bezpieczeństwa z 17 sierpnia 1944 r. wprowadzone zostały pierwsze tego typu przekształcenia struktur gestapo na obszarze Rzeszy. I tak placówkę inspektora policji bezpieczeństwa w Królewcu przemianowano na placówkę dowódcy tejże policji, autonomiczne zaś dotąd placówki gestapo i policji kryminalnej w Królewcu, Tyłży, Ciechanowie, Gdańsku, Bydgoszczy, Poznaniu i Łodzi ulegały rozwiązaniu. W ich miejsce w wymienionych miejscowościach utworzono komendy policji bezpieczeństwa – Kommandeurstellen der Sicherheitspolizei – przez połączenie dotychczasowych placówek gestapo i policji kryminalnej, które w komendach tworzyły odpowiednio ich wydziały IV i V. Właściwość miejscowa komend rozciągała się na dotychczasowy obszar działalności wchłoniętych placówek⁴¹.

⁴¹ Bef. Bl. nr 34 z 26 VIII 1944 r. – Umwandlung der Inspekteur-Dienststelle Königsberg in

Powyższa reorganizacja pociągnęła za sobą także zmiany personalne na stanowiskach kierowniczych. Stanowisko dowódcy policji bezpieczeństwa w Królewcu powierzone zostało SS-standartenführerowi i pułkownikowi policji Böhmemu, dotychczasowemu inspektorowi we Wrocławiu; komendę policji bezpieczeństwa w Królewcu powierzono SS-sturmabführerowi radcy rządowemu Kurtowi Gornigowi, oddelegowanemu z grupy operacyjnej B; komendę w Poznaniu objął dotychczasowy komendant policji bezpieczeństwa w dystrykcie lubelskim, SS-obersturmbannführer nadradca rządowy dr Karl Pütz⁴², chociaż wcześniej przejściowo pełnił tę funkcję SS-obersturmbannführer nadradca rządowy Rudolf Lange z placówki gestapo w Berlinie; komendę w Łodzi oddano w ręce dotychczasowego szefa miejscowego gestapo Bradfisch, a komendę w Bydgoszczy objął SS-obersturmbannführer nadradca rządowy dr Kiessel z placówki gestapo w Norymberdze; dotychczasowego szefa bydgoskiego gestapo Ruxa mianowano komendantem w Veldes⁴³.

Podobną reorganizację placówek gestapo przeprowadzono na przełomie września i października 1944 r. również w obu prowincjach śląskich. Okólnikiem szefa Sipo i SD Ernsta Kaltenbrunnera z 29 września zapowiedziano powołanie z dniem 15 października komendantów policji bezpieczeństwa we Wrocławiu dla Dolnego Śląska oraz w Katowicach dla Górnego Śląska. Mieli oni „w interesie kierowniczej i rzeczowej koncentracji wszystkich sił i jednoczesnego uproszczenia zarządzania” podlegać – wówczas jeszcze nieistniejącemu – dowódcy Sipo i SD Południowy Wschód z siedzibą we Wrocławiu⁴⁴. Kolejnym okólnikiem zastępcy szefa Sipo i SD Ericha Ehrlingera z 5 października dokonano zapowiedzianego przekształcenia dotychczasowego inspektoratu we Wrocławiu w dowództwo Sipo i SD⁴⁵.

Na podstawie cytowanego okólnika z 29 września kierownicze urzędy gestapo i policji kryminalnej we Wrocławiu i Katowicach oraz placówki rejencyjne w Opolu z dniem 15 października zaprzestawały działalności jako samodzielne placówki i jako wydziały IV i V wchodziły w skład komend policji bezpieczeństwa we Wrocławiu i Katowicach oraz głównej placówki zamiejscowej (Haupt-aussenstelle – HAs) w Opolu, którą podporządkowano katowickiej komendzie. W ślad za powyższymi zmianami strukturalnymi poszły odpowiednie decyzje personalne. I tak komisarycznym dowódcą Sipo i SD we Wrocławiu został SS-obersturmbannführer Stossberg, którego wcześniejsze oddelegowanie z Po-

eine Befehlshaber-Dienststelle und Errichtung von Kommandeuren der Sicherheitspolizei in den Bereichen Königsberg, Danzig und Posen.

⁴² Bef. Bl. nr 36 z 9 IX 1944 r. Pütz ur. się 7 II 1902 r., w SS nr 353220, od 1942 r. w sztabie dowódcy Sipo na Ukrainie i komendant Sipo w Równem, od listopada tego roku komendant Sipo w Lublinie; por. A. Ramme, *op. cit.*, s. 269.

⁴³ Bef. Bl. nr 48 z 25 XI 1944 r.

⁴⁴ A. Konieczny, *Organizacja i działalność wrocławskiego gestapo...*, s. 78–79.

⁴⁵ Bef. Bl. nr 43 z 21 X 1944 r. – Organisatorische Veränderungen.

znania na analogiczne stanowisko we Francji było już nieaktualne⁴⁶. Dotychczasowego inspektora z Wrocławia, SS-standartenführera Böhme, przeniesiono jako dowódcę Sipo do Królewca. Nowo utworzoną komendę we Wrocławiu objął dotychczasowy szef miejscowej placówki gestapo, SS-obersturmbannführer nadradca rządowy dr Wilhelm Scharpwinkel; podobnie i w Katowicach szef gestapo Thümmel został komendantem Sipo. Na czele głównej placówki zamiejscowej w Opolu postawiono SS-hauptsturmführera asesora rządowego Noacka z placówki gestapo w Schwerinie, dotychczasowego zaś szefa opolskiego gestapo, SS-sturmabführera nadradcę rządowego Franza Stübera, przeniesiono na analogiczne stanowisko do Gruzji⁴⁷.

Niekorzystny dla Niemiec rozwój sytuacji na froncie wschodnim doprowadził w lutym 1945 r. także do przekształcenia inspektoratu w Gdańsku w dowództwo policji bezpieczeństwa, na czele którego postawiono SS-brigadeführera i generała majora policji Heinricha Willicha⁴⁸.

W wyniku rozpoczętej 12 stycznia 1945 r. wielkiej ofensywy Armii Czerwonej na froncie wschodnim doszło do rychłego opanowania ziem polskich włączonych do Rzeszy, oznaczającego kres terrorystycznych rządów gestapo. Personel poszczególnych placówek winien był włączyć się do obrony granic Rzeszy, znaczna jego część ewakuowała się jednak na zachód. Dla przykładu sztab komendy w Katowicach ewakuował się pod koniec stycznia najpierw do Nysy, stamtąd do Šumperka na Morawach i na koniec znalazł się w Oelsnitz koło Plauen⁴⁹. Grupa gestapowców z gdańskiej komendy wyruszyła 23 marca przez Hel do Kopenhagi, stamtąd do punktu zbornego w placówce gestapo w Schwerinie, by wreszcie znaleźć się we Flensburgu; sam komendant około setki funkcjonariuszy oddał wcześniej do dyspozycji Wehrmachtu, osoby powyżej 45 roku życia zaś rozpuścił do domów⁵⁰.

W marcu 1945 r. uruchomiono placówki likwidacyjne dla byłych placówek gestapo względnie komend policji bezpieczeństwa z terenów włączonych do Rzeszy: dla komendy poznańskiej w szkole policji bezpieczeństwa w Fürtenbergu/Meklemburgia, dla komend ciechanowskiej i łódzkiej w komendzie Sipo w Poczdamie, dla komend bydgoskiej i gdańskiej w placówce gestapo w Schwerinie, a dla wyższego dowódcy SS i policji Kraju Warty w Klein Gaglow koło Cottbus⁵¹. Po kilku tygodniach i one uległy likwidacji wskutek ostatecznej klęski Trzeciej Rzeszy.

Przedstawiony zarys struktury organizacyjnej gestapo na polskich ziemiach włączonych do Rzeszy należałoby uzupełnić podobnym przeglądem struktury hitlerowskiej policji bezpieczeństwa w Generalnym Gubernatorstwie, by otrzymać

⁴⁶ Bef. Bl. nr 42 z 14 X 1944 r.

⁴⁷ Bef. Bl. nr 1 z 6 I 1945 r.

⁴⁸ Bef. Bl. nr 6 z 17 II 1945 r.

⁴⁹ A. Konieczny, *Organizacja i działalność placówki gestapo w Katowicach...*, s. 328.

⁵⁰ A. Męclewski, *Neugarten* 27..., s. 394, 396.

⁵¹ Bef. Bl. nr 12 z 26 III 1945 r.

pełny obraz owej podstawowej podpory reżimu okupacyjnego w Polsce. Także wiele posiadanych już danych dla placówek z obszarów wcielonych będzie wymagało jeszcze uściślenia; osobnym zadaniem będzie też zaprezentowanie struktur wewnętrznych poszczególnych placówek i ich kadr, a zwłaszcza rezultatów ich bieżącej działalności, którą Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w Norymberdze uznał za zbrodniczą.

DIE ORGANISATION DER GESTAPO
IN DEN IN DAS REICH EINGEGLIEDERTEN POLNISCHEN GEBIETEN
IN DEN JAHREN 1939–1945

Zusammenfassung

Dem Einmarsch der deutschen Wehrmacht in Polen im September 1939 folgten auch Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes der SS, deren Aufgabe die Bekämpfung jeglichen Widerstandes im rückwärtigen Armeegebiet sowie eine „politische Flurbereinigung“ des besetzten Gebietes war. Die Gesamtstärke dieser Formation, aus Angehörigen der Gestapo, Kriminalpolizei und des Sicherheitsdienstes bestehend, umfasste ca. 3000 Mann. Nach Abschluss der Kampfhandlungen wurden diese Einsatzgruppen mit ihren zahlreichen Kommandos stationär und bildeten in den in das Reich eingegliederten polnischen Gebieten die Grundlage für den Aufbau der Gestapostruktur. Die territoriale Organisation derselben regelte der Erlass des Reichsführers SS und Chefs der deutschen Polizei vom 7. November 1939, der im Reichsgau Danzig-Westpreußen die Staatspolizeileitstelle Danzig mit den untergeordneten Staatspolizeistellen Bromberg und Graudenz, im Reichsgau Wartheland die Staatspolizeileitstelle Posen mit den Staatspolizeistellen Hohensalza und Litzmannstadt, im Regierungsbezirk Kattowitz die Staatspolizeistelle Kattowitz und in der Provinz Ostpreußen die Staatspolizeistelle Zichenau vorsah.

Der durch die Annexion eines Teiles des polnischen Staates geänderte Verlauf der Ostgrenze des III. Reiches veranlasste eine Neuordnung der deutschen Grenzpolizei. Mit Erlass des RFSS vom 28. Dezember 1939 erfolgte die Auflösung von 23 Grenzpolizeikommissariaten mitsamt ihrer Posten. Ein weiterer Erlass des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD vom 3. Januar 1940 billigte die Errichtung von 27 Außendienststellen der neuen Staatspolizei(leit)stellen sowie 14 Grenzpolizeikommissariate an der Grenze zum Generalgouvernement.

Zwei wesentliche Änderungen im territorialen Aufbau der Gestapo in den sog. eingegliederten Ostgebieten erfolgten im Jahre 1941. Im April nach der vollzogenen Teilung der Provinz Schlesien wurde die für die neue Provinz Oberschlesien zuständige Staatspolizeistelle Kattowitz in eine Leitstelle umgestaltet, und im Herbst, nach Angliederung des Bezirks Białystok an Ostpreußen, wurde zunächst eine Gestapo-Außendienststelle in Białystok errichtet, die im Juli 1942 dann zu einer Kommandeurstelle der Sicherheitspolizei ausgebaut wurde. Die wichtigsten Korrekturen im Jahre 1943 waren die Suspendierung der Staatspolizeistellen Graudenz und Hohensalza. Als sich die Ostfront im Sommer 1944 der Reichsgrenze näherte, erfolgte in den bedrohten Gebieten eine Zusammenfassung der Kräfte der Gestapo und der Kriminalpolizei in Form von Kommandeurstellen der Sicherheitspolizei. Mit Erlass des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD vom 17. August 1944 erfolgte die Auflösung der selbständigen Staatspolizei(leit)stellen Bromberg, Danzig, Posen, Litzmannstadt und Zichenau und deren Eingliederung als Abteilungen IV in die neuerrichteten Kommandeurstellen. Am 15. Oktober 1944 erfolgte die gleiche Regelung in Kattowitz. Die Winteroffensive der Roten Armee im Januar 1945 führte bald danach zum Zerfall des verbrecherischen Polizeiapparates des III. Reiches auf polnischem Gebiet.